

Η ΚΤΙΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΓΡΑΦΗ ΝΑΪΣΚΟΥ ΤΟΥ ΜΥΣΤΡΑ

Εἰς τὸν Μυστραῖν ὑπεράνω τοῦ ναοῦ τῆς Περιβλέπτου καὶ βορειότερον πρὸς τὴν Μονὴν τῆς Παντανάσσης σώζονται τὰ εἱρεῖλια ναΐσκου, ἔχοντος τὸν τύπον αἰθούσης καμαροσκεποῦς¹. Περὶ αὐτοῦ ὁ G. Millet ἐδέχθη κατὰ τὴν παράδοσιν, ὡς φαίνεται, ὅτι ἐτιμᾶτο ἐπ' ὀνόματι τῶν Ταξιαρχῶν². Τὸ ναῦδριον ἐκαθάρισα ἀπὸ τῶν σεσωρευμένων λίθων καὶ χωμάτων³ τὸ 1952. Κατὰ τὰς γενομένας τότε ἐργασίας εὐρέθη ἐντὸς τῆς Προθέσεως μαρμαρίνη πλάξ, φέρουσα ἐπὶ τῆς μιᾶς ὄψεως ἐγχάρακτον ἱαμβεῖον⁴ (εἰκὼν 1). Ἡ ἑτέρα ὄψις αὐτῆς, παραμείνασα ἀκατέργαστος, μαρτυρεῖ ὅτι ἡ πλάξ ἤτο ποτε ἐντετειχισμένη. Τὴν ἐπιγραφὴν μεταγράφω ὡς ἀκολουθῶς:

Ἐχει λαξευθῆ κατ' ἐπιπεδόγλυφον τεχνικὴν ἐπὶ λίθου διαστάσεων 0,57×0,26×0,09. Ἐντύπωσιν προξενοῦν αἱ παράλληλοι, ὀριζόντιοι ταινίαι, αἱ διαστέλλουσαι τοὺς στίχους, χαραχθεῖσαι, ὡς φαίνεται, κατ' ἐπίδρασιν γραμμῶν, συναντωμένων εἰς ἐπιγραφὰς γραπτὰς⁵. Ἡ ἐν τέλει τοῦ πρώτου, τοῦ δευτέρου καὶ τοῦ ἔκτου στίχου καμπύλη προφανῶς ἐτέθη εἰς πλήρωσιν ἐναπομένοντος κενοῦ. Παρόμοιον συμβαίνει εἰς χειρόγραφα⁶.

*Ἦγερται ναὸς οὗτος ἐκ βάνθρων, ξένε,
παρά γε τοῦ εὐγενεσιάτου Λουκάνη·
χάριν γὰρ αὐτοῦ ψυχικῆς σωτηρίας
αὐτῷ θύειν δίδωσι πᾶσι τοῖς θύταις †*

5 *Ἦγερται δὲ καὶ ὁ τοῦ Σωτήρος θόλος
ἔτους Ϛ' τοῦ Ξοῦ Γ' Ἰν(δικτιῶν)ος Γ' ÷÷*

¹ Βλ. Ν. Β. Δραγδάκη, Ἀνασκαφὴ παρεκκλησίων τοῦ Μυστραῖ, ἐν Π.Α.Ε. τοῦ ἔτους 1952, ἐν Ἀθήναις 1954, παρένθετον πίνακα 1 καὶ σ. 510. Ἡ κάτοψις τοῦ ναῦδρίου ἐν σ. 509.

² G. Millet, *Monuments byzantins de Mistra*, Paris 1910, πίν. 1, 6⁶, κ.δ.

³ Ν. Β. Δραγδάκης, ἐνθ' ἄνωτέρω, σ. 510.

⁴ Ἐκ τῶν ἑξ στίχων τῆς ἐπιγραφῆς ἱαμβικοὶ εἶναι οἱ πέντε πρώτοι.

⁵ Βλ. π.χ. τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ εἰς Ἀρτὸν Ρεθύμνης ναΐσκου τοῦ ἁγίου Γεωργίου (1401), ἐν Κρητ. Χρον. ΙΑ', 1957, μεταξὺ τῶν σσ. 88 καὶ 89 πίν. Α', εἰκ. 2.

⁶ Ὅπως π.χ. εἰς τὸν Συναϊτικὸν κώδικα (V. G a r d h a u s e n, *Griechische Palaeographie*, Zweite Auflage, Leipzig, 1913, σ. 406 καὶ Ἐδ. Θόμψωνος, Ἐγχειρίδιον Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς παλαιογραφίας, κατὰ μετάφρασιν Στ. Λάμπρου, ἐν Ἀθήναις 1903, σ. 137).

Εἰκὼν 1. Ἡ χιτορική ἐπιγραφή ναύσου τοῦ Μυστρά.

Στ. 1. "Ηγερται. Ἐντὶ ἐγγήγερται. Ἄνευ ἀττικοῦ ἀναδιπλασιασμοῦ ἀπαντᾷ ἤδη παρ' Ἰωσήφω ὁ ὑπερσυντέλικος ἤγερτο¹. *Ξένη*. Ἰσως ἡ λέξις ὑποδηλοῖ ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ εἶχεν ἐντειχισθῆ ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς ἐνὸς τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ, ὑπὲρ τὸ καταρρεῦσαν ἀνώφλιον μᾶλλον τῆς βορείου θύρας, τῆς βλεπούσης κατὰ τὴν πόλιν, καὶ ἦτο δορατὴ εἰς τοὺς παροδίτας. Μετὰ τὴν κατερείπωσιν τοῦ κτηρίου ἡ πλάξ περισυλλεγεῖσα ὑπὸ τινος θὰ μετεφέρθη πρὸς ἀσφάλειαν ἐντὸς τοῦ Ἱεροῦ εἰς τὴν Πρόθεσιν, ὅπου σὺν τῷ χρόνῳ ἐπεχώσθη.

Στ. 2. *Τοῦ εὐγενεστάτου Λουκάνη*. Ἡ παράλειψις τοῦ βαπτιστικοῦ ὀνόματος εἶναι πιθανὸν ὅτι μνηθεὶ ἀνδρα πασιγνώστον ὑπὸ τὸ ἀναγραφόμενον ἐπώνυμον. Τοιοῦτος δὲ πρέπει τότε νὰ ἦτο ὁ ἰσχυρὸς ἄρχων Νικηφόρος Λουκάνης, ὅστις ἐπρωτοστάτησεν εἰς τὰς ἐν Πελοποννήσῳ στάσεις τῶν ἐσχάτων χρόνων τῆς Βυζαντινῆς ἐποχῆς², εἶχεν ἄστατον καὶ ραδιοῦργον χαρακτῆρα³ καὶ ἀπεκλήθη « Πελοποννησιοφθόρος » ὑπὸ τοῦ ἱστορικοῦ Γ. Σφραντζῆ. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα αὐτὸς ὑπῆρξεν ὁ κτίτωρ, ὃν ἀναφέρει ἡ προκειμένη ἐπιγραφὴ. Ἡ ἄποψις στηρίζει τὴν γνώμην καθ' ἣν ὁ ἀνὴρ ἀνήκεν εἰς τὸ περιβάλλον τοῦ δεσπότη τοῦ Μυστρᾶ Δημητρίου⁴, μολονότι ἐμφανίζεται συμπράττων μετὰ τοῦ δεσπότη Θωμᾶ⁵. Πάντως εἶναι παραδεδομένον ὅτι ὁ Λουκάνης ὑπεξέκαυσε τὴν μεταξὺ τῶν δύο ἀδελφῶν δεσποτῶν ἔριν τοῦ 1459⁶. Διατελέσας τὸ προηγούμενον ἔτος φρουράρχος τοῦ Ἀκροκορίνθου⁷ φέρεται προαποθανὼν τοῦ τελευταίου πολέμου⁸, ὃν ἤγειρεν ὁ κατὰ Μάϊον τοῦ 1460 ἐπανελθὼν εἰς Πελοπόννησον Μωάμεθ ἐναντίον τῶν ἀντιμαχομένων δεσποτῶν, καταλύσας ἀμφοτέρους.

Κατὰ τὸν Νίκον Βέην ὁ Λουκάνης κατήγετο ἐξ ἀφανοῦς γένους⁹. Ἡ εἰς αὐτὸν ἀνομιή ἐν τῇ ἐπιγραφῇ τοῦ ἐπιθέτου εὐγενεστάτος προφανῶς ὀφείλεται εἰς τὴν ἰσχὺν ἣν ὁ ἀνὴρ ἀπέκτησε καὶ εἰς τὸ σημαντικὸν μέρος, τὸ ὁποῖον διεδραμάτιζεν εἰς τὰ γεγονότα τῆς Πελοποννήσου κατὰ τὸν ΙΕ' αἰῶνα μεσοῦντα.

Στ. 4. Ὁ Λουκάνης ἀνήγειρε τὸν ναὸν καὶ εἰς αὐτόν, καίπερ ἰδρυθέντα

¹ Λεξικὸν τῶν Liddell-Scott κατὰ μετάφρασιν Μιχ. Κωνσταντινίδου, τόμ. Β', Ἀθήναι, 1934, λ. *ἐγείρω*.

² D. Zakythinos, Le despotat grec de la Morée, τόμ. Ι, Paris 1932, σσ. 248, 256, 261.

³ Βλ. καὶ Νίκον Βέην ἐν ἄρθρ. *Λουκάνης Νικηφόρος* τοῦ Ε.Λ.Ε.

⁴ D. Zakythinos, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 261.

⁵ Ν. Βέης.

⁶ Παρὰ Δ. Ζακυθηνῶ, αὐτόθι.

⁷ Βλ. καὶ Ν. Βέην.

⁸ Βλ. καὶ Ν. Κ(α)λ(ο)μ(ε)ν(ό)π(ο)υ(λ)ο(ν) ἐν ἄρθρ. *Λουκάνης Νικηφόρος* τῆς Μ.Ε.Ε.

⁹ Ἐνθ' ἀνωτέρω.

ὡς ἰδιόκτητον¹, « θύειν δίδωσι πᾶσι τοῖς θύταις ». Ἡ φράσις δυνατὸν νὰ σημαίη ἢ ὅτι ὁ ναὸς παρέμεινε μὲν ἰδιόκτητος, ἀλλ' ἐκ παραλλήλου, « χάριν ψυχικῆς σωτηρίας » τοῦ ἱδρυτοῦ, παρεχωρεῖτο τὸ δικαίωμα εἰς οἰονδήποτε ἐν ἐνεργείᾳ ἱερέα ἄνευ εἰδικῆς ἀδείας τοῦ ἰδιοκτήτου νὰ τελῇ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τὴν θείαν λειτουργίαν ἢ ὅτι τὸ ἱερόν κτίσμα παρεχωρήθη εἰς τὴν δημοσίαν λατρείαν. Ἐν τῇ δευτέρᾳ περιπτώσει ἡ φράσις δὲν εἶναι νομιζώ ἀπληλυμένη μεγαλορρημοσύνης.

Θύταις. Οὐχὶ σπανίως εἰς χριστιανικὰς ἐπιγραφὰς οἱ ἱερεῖς ἀποκαλοῦνται θύται².

Στ. 5. Σωτήρος. Ὁλόκληρος ὁ στίχος ἐπαναλαμβάνει τὴν ἔννοιαν τοῦ πρώτου στίχου, μνημονεύων καὶ τὸ ὄνομα τοῦ ναοῦ, ὅπερ ἐκεῖ εἶχε παραλειφθῆ. Ἀπίθανον προσπίπτει νὰ νοῆται ἀκαθορίστως ὡς « θόλος τοῦ Σωτήρος » ἄλλος ναός, εἰς τὸν ὁποῖον κυρίως ἀναφέρεται ἢ παρατιθεμένη χρονολογία, χωρὶς μάλιστα νὰ ἔχη ἀναγραφῆ τὸ ὄνομα τῆς « ἐκ βάθρων » ἐγερωθείσης ἐκκλησίας, δι' ἣν ἐχαράχθη ἡ ἐπιγραφὴ. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει εἶναι πιθανὸν ὅτι ὁ σύνδεσμος καὶ προσετέθη διὰ μετρικούς λόγους. Ναὸν τοῦ Σωτήρος ἐν Μυστροῦ δὲν ἔχω ὑπ' ὄψει. Καὶ ὑπάρχουν μὲν εἰς τὴν νεκρὰν πόλιν πολλοὶ ναῖσκοι, ἀλλὰ τῶν πλείστων τὰ ὀνόματα ἀπῆλειψεν ὁ χρόνος. Εἰς τὸν Χριστὸν ἦτο καθιερωμένος ὁ ἐν Μυστροῦ ναὸς τῆς Μονῆς Ζωοδότου, ὁ ταυτιζόμενος ὑπὸ τοῦ Μ. Χατζηδάκη πρὸς τὸν ναὸν τῆς Ἀγίας Σοφίας³, ὅστις ὁμως ἰδρῦθη περὶ τὸ 1350 ὑπὸ τοῦ Μανουὴλ Καντακουζηνοῦ. Ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Σωτήρος πρέπει νὰ νοήσωμεν ναὸν τιμώμενον ἐπ' ὀνόματι τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Χριστοῦ⁴. Ναῦδριον τῆς Μεταμορφώσεως ὑπάρχει

¹ Καὶ ἐν τῇ νεωτέρᾳ Ἑλλάδι κατὰ τὴν ἰσχύουσαν (μέχρι τοῦ 1940) νομοθεσίαν « ἀρχαιοτάτη λόγῳ τοῦ κτήτορος... διάκρισις τῶν ναῶν εἰς ἰδιοκτήτους, μοναστηριακοὺς καὶ ἐνοριακοὺς πρόκειται. Ὁ ἰδιόκτητος ναός, ὑπὸ τὴν ἀποκλειστικὴν ἰδιώτων κυριότητα τελεῖ... ἢ δ' ἐν αὐτῷ ἱερουργία, κλήσει τοῦ ἰδιοκτήτου, παρ' ἐφημερίου ἐν ἐνεργείᾳ ἐπιτελεῖται. Τοιοῦτος ναὸς εἰς ἐνοριακὸν μετατίθεται, ὁμογνώμον ἐνορίας καὶ ἰδιώτου ἐνόμου πράξει, ἢ δὲ εἰς κοινὴν χρῆσιν ἰδιοκτήτου ναοῦ ἐκδοσις τοιαύτην τοῦ ἐπ' αὐτοῦ δεσπόζοντος οἰωνηρὰν βούλησιν δηλοῖ » (Εὐαγ. Φιλιππότου, Σύστημα Ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου κατὰ τὰ παρ' ἡμῖν κρατοῦντα, Τμῆμα δεύτερον, Δημόσιον Ἐκκλησίας δίκαιον, ἐν Ἀθήναις 1915, σσ. 266 - 267). Εἶναι πιθανώτατον ὅτι ὁμοία ἴσχουν ἐν Ἑλλάδι εἰς χρόνους παλαιότερους καὶ κατὰ τὸν 15^{ον} αἰῶνα.

² Ὡς εἰς ἐπιγραφὴν τῆς Μαιονίας τοῦ 1057 - 1058 (H. Grégoire, Recueil des inscriptions grecques chrétiennes d'Asie Mineure, Paris 1922, σ. 121¹), εἰς ἐπιγραφὰς τῆς Κρήτης (G. Gerola, Monumenti veneti dell'isola di Creta, vol. quarto, Venezia 1932, σσ. 431, 437, 508, 547, 566).

³ Μ. Χατζηδάκη, Μυστροῦς, β' ἔκδ., Ἀθήναι 1956, σ. 68.

⁴ Οὕτω π.χ. οἱ ναοὶ α) αἰ - Σωτήρας (περὶ τὸ 1000) εἰς τὴν Γαρδενίτσαν τῆς Μάνης β) ὁ Σωτῆρ (12^{ου} αἰ.) παρὰ τὴν Ἀμφισσαν (Α. Ὁρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε., Α, 1935, σ. 181) γ) ὁ ναὸς < τοῦ Κυρίου ἱμῶν Ἰ(η)σοῦ Χ(ριστοῦ) καὶ σωτήρος > (1303) εἰς Μεσολά Κρήτης (Α.Β.Μ.Ε., Η', 1955 - 1956, σσ. 128, 166) εἶναι ἀφιε-

μὲν ἔξω καὶ ΒΑ τοῦ Μυστραῖ, ἐπὶ χθαμαλοῦ γηλόφου ἐντὸς κυπαρισσῶνος, ἀλλὰ τοῦτο εἶναι πολὺ νεώτερον. Ἔπειτα φαίνεται, ἀπίθανον νὰ μετεφέρθη ἢ προκειμένη πλὰξ ἕκ τινος ἄλλου ναοῦ ἔξω τοῦ Μυστραῖ εὐρισκομένου εἰς τὸν ναῖσκον τὸν λεγόμενον « τῶν Ταξιαρχῶν », ἐνῶ μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τῶν ἔξωτερικῶν τειχῶν τῆς πόλεως μεσολαβοῦν ἱκανοὶ τὸν ἀριθμὸν ναοί. Δι' αὐτὸ πιθανώτερον εἶναι ὅτι ἡ ἐπιγραφή ἀναφέρεται καὶ εἶχεν ἐντειχισθῆ εἰς τὸ ναῦδριον ἐν ᾧ εὐρέθη, ὅπερ δὲν ἐτιμᾶτο ἐπ' ὀνόματι τῶν Ταξιαρχῶν, ὡς θέλει ἡ παράδοσις, ἀλλ' ἦτο καθιερωμένον εἰς τὸν Σωτήρα.

Θόλος. Ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς καμάρας, ὡς καὶ νῦν¹, καὶ κατὰ συνεκδοχὴν ἀντὶ τοῦ ναός.

Στ. 6. Τὸ ἔτος 6963 ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἰσοδυναμεῖ πρὸς τὸ ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως 1455, καθ' ὃ εἵχομεν ὄντως τρίτην ἰνδικτιῶνα.

Κατὰ ταῦτα ὁ ἐν Μυστραῖ ναῖσκος, ὅστις ἐθεωρεῖτο φερώνυμος τῶν Ταξιαρχῶν εἶχεν ἰδρυθῆ ὑπὸ ἰσχύοντος ἰδιώτου πρὸς τιμὴν τοῦ Σωτήρος. Ἡ ἐν τῇ ἐπιγραφῇ μεγαλόστομος μνημόνευσις τῆς παραχωρήσεως καθ' ἣν ὁ κτίτωρ « θύειν δίδωσι πᾶσι τοῖς θύταις », μνηύουσα, ὡς νομίζω, ἐξαιρέσιν φαίνεται ἐνισχύουσα τὴν ἄποψιν² ὅτι τὰ μεμονωμένα ναῦδρια τοῦ Μυστραῖ ἦσαν ἰδιωτικὰ κτίσματα.

N. B. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

ρωμένοι εἰς τὴν Μεταμόρφωσιν τοῦ Χριστοῦ. Καὶ εἰς ἀνέκδοτα συμβόλαια τοῦ Κρητὸς νοδάρου Μανουὴλ Βαροῦχα (τέλη 16^{ου} - ἀρχαὶ 17^{ου} αἰῶνος), ἀποκείμενα εἰς τὰ Κρατικά Ἀρχεῖα τῆς Βενετίας (ἱκανὰ τῶν συμβολαίων τούτων ἐτοιμάζει πρὸς δημοσίευσιν ἡ φιλόλογος κ. Μαρία Παπαδάκη - Δρανδάκη, παρ' ἧς καὶ ἐδανείσθην τὰς παρεχομένας μαρτυρίας) μνημονεύεται: α) Ἐκκλησία τοῦ Σωτήρος Χριστοῦ εἰς τὸ χωρίον Μοναστηράκι Ἀμαρίου (συμβόλαιον τοῦ 1606 ἐν φύλλ. ση' recto τοῦ κώδικος Βαροῦχα). Ὁ ναός ὑφίσταται ἀκόμη, ἀδιάφορον ἂν διεσκαυασμένος, ὡς ἐνοριακὴ ἐκκλησία τῆς Κοινότητος καὶ πανηγυρίζει κατὰ τὴν ἐορτὴν τῆς Μεταμορφώσεως. β) ὁ « Σωτήρας Χριστὸς μέσα εἰς τὸ χωρίον Πισταγῆ » (συμβόλαιον τοῦ 1608 ἐν φύλλ. ρ' recto). Ὁ ναός ἀφιερωμένος εἰς τὴν Μεταμόρφωσιν τοῦ Σωτήρος σώζεται εἰσέτι ἐντὸς τοῦ χωρίου Βισταγῆ Ἀμαρίου. Καὶ σήμερον ὑπὸ τὰ ὀνόματα ὁ Σωτήρας Χριστὸς καὶ ἁγία - Σωτήρα (τὸ δεύτερον καὶ ἐν νέῳ Μυστραῖ) νοοῦνται ναοὶ τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Χριστοῦ.

¹ Π.χ. ἐν τῇ καθωμλημένη τῷ Ρεθύμνου Κρήτης. Ἀπαντᾷ ὁμοῦ καὶ εἰς τὴν λογίαν γλώσσαν.

² M. Sotiriou, *Mistra, deuxième édition*, Athènes, 1956, σ. 64.